पाठ – १ वर्णमाला

➢ कक्षाकार्य

- विद्यार्थियो को वर्णमाला का विस्तृत ज्ञान देना।
- विद्यार्थीयो को स्वर – व्यञ्जन से अवगत कराना।
- विद्यार्थियो को आयोगवाह और विसर्ग के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को स्वरमात्रा का विस्तृत ज्ञान देना।

➢ स्वराः (१ ३)

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ
ओ औ

➢ व्यञ्जनानि (३ ३)

वर्गीय व्यञ्जन	क - वर्ग	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
	च – वर्ग	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
	ट – वर्ग	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
	त – वर्ग	त्	थ्	द्	ध्	न्
	प - वर्ग	प्	फ्	ब्	भ्	म्
अन्तःस्थ	अन्तःस्थ	य्	र्	ल्	व्	
ऊष्म	ऊष्म	श्	ष्	स्	ह्	

➢ अयोगवाह

- **अनुस्वारः - (ं)**
  संस्कारः , संस्कृति

- **विसर्गः - (ः)**
  विवेकः, वृक्षः

॥ स्वरमात्रा ॥

व्यञ्जन	स्वर	मात्रा	स्वरयुक्त व्यञ्जन
स्	अ		स
स्	आ		सा
स्	इ	ा	सि
स्	ई	ि	सी
स्	उ	ी	सु
स्	ऊ	ु	सू
स्	ऋ	ू	सृ
स्	ॠ	ृ	सॄ
स्	ए	ॄ	से
स्	ऐ	े	सै
स्	ओ	ै	सो
स्	औ	ो	सौ

॥ अभ्यास ॥

१ **रिक्त स्थानानि पूरयत**
(रिक्तस्थान भरिए।)

१) वर्णमालायां **13** स्वराः भवन्ति । (**13**,12,11)

२) वर्णमालायां **33** व्यञ्जनानि भवन्ति । (25,31,**33**)

३) **ग्** कवर्गस्य वर्णः अस्ति। (ट् , प् , **ग्**)

४) 'ष्' वर्णः **ऊष्म** अस्ति। (अन्तःस्थ, **ऊष्म**)

५) अनुस्वारः **अयोगवाहः** अस्ति । (**अयोगवाहः**, अन्तःस्थ)

२ **वर्गान् पूरयत।**

(वर्ग को पूरा कीजिए।)

क) क – वर्गः **क् ख् ग् घ् ङ्**

ख) च – वर्गः **च् छ् ज् झ् ञ्**

ग) त – वर्गः **त् थ् द् ध् न्**

घ) अन्तःस्थः **य् र् ल् व्**

ङ) ऊष्म **श् ष् स् ह्**

३ **स्वरान् व्यञ्जनानि च पृथक्कुरुत।**

स्वर तथा व्यञ्जनों को अलग कीजिए।

म् , क् , ऋ , ऐ , ङ् , प् , औ , ज् , इ , स् ,ऊ , थ् , ढ् , आ, ई , लृ	
स्वराः	**व्यञ्जनानि**
ऋ , ऐ , ङ् , औ , इ , ऊ , आ, ई , लृ	म् , क् , प् , ज् , स् , थ् , ढ्

४ **वर्णान् निर्देशानुसारं पृथक्कुरुत ।**

वर्णो को निर्देश अनुसार अलग कीजिए ।

इ , ड् ,ष् , छ् , अ , फ् ,स् , झ् , उ , म् , ह् , ण् , ञ् , ऋ , ब् , श् , ठ्				
स्वराः	**ट – वर्गः**	**प – वर्गः**	**च – वर्गः**	**ऊष्म**
इ , अ , उ , ऋ ,	ड् , ण् , ठ्	फ् , म् , ब्	छ् , झ् , ञ्	ष् , स् , ह् , श्

पाठ – १ - संयुक्तव्यञ्जनानि

➢ कक्षाकार्य

- विद्यार्थियो को उदाहरण के साथ संयुक्तव्यञ्जनो का विस्तृत ज्ञान देना।
- विद्यार्थियो को उदाहरण के साथ वर्णविच्छेद और वर्णसंयोजन के बारेमे समजाना।

➢ संयुक्तव्यञ्जनानि

- जब कोई स्वर रहित व्यञ्जन दूसरे व्यञ्जन से मिलाकर एक कर दिया जाता है, तो वह संयुक्तव्यञ्जन कहलाता है।

क्ष = क् + ष् + अ	द्ध = द् + ध् + अ
त्र = त् + र् + अ	द्र = द् + र् + अ
ज्ञ = ज् + ञ् + अ	श्र = श् + र् + अ
द्य = द् + य् + अ	प्र = प् + र् + अ
द्व = द् + व् + अ	त्त = त् + त् + अ
र्व = र् + व् + अ	ट्र = ट् + र् + अ

॥ अभ्यासः ॥

१ वर्णविच्छेदं कुरुत ।(वर्णविच्छेद कीजिए)

कार्यकर्ता = क् + आ + र् + य् + अ + क् + अ + र् + त् + आ

(क) अमिताभः = **अ + म् + इ + त् + आ + भ् + अ + :**

(ख) जया = **ज् + अ + य् + आ**

(ग) परिश्रमः = **प् + अ + र् + इ + श् + र् + अ + म् + अ + :**

(घ) रुचिः = **र् + उ + च् + इ + :**

(ङ) कक्षा = **क् + अ + क् + ष् + आ**

(च) वत्सलः = **व् + अ + त् + स् + अ + ल्+ अ + :**

(छ) परीक्षा = **प् + अ + र् + ई + क् + ष् + आ**

(ज) सर्वज्ञः = **स् + अ + र् + व् + अ + ज् + ञ् + अ + :**

२ **वर्णसंयोजनं कुरुत ।** (वर्णसंयोजन कीजिए)

य् + अ + न् + त् + र् + अ + म् = यन्त्रम्

(क) ऐ + श् + व् + अ + र् + य् + आ = **ऐश्वर्या**

(ख) व् + ऋ + क् + ष् + अ + : = **वृक्षः**

(ग) द् + उ + ग् + ध् + अ + म् = **दुग्धम्**

(घ) प् + उ + स् + त् + अ + क् + अ + म् = **पुस्तकम्**

(ङ) म् + अ + ह् + ए + श् + व् + अ + र् + अ + : = **महेश्वरः**

(च) व् + इ + द् + य् + आ + ल् + अ + य् + अ+ : = **विद्यालयः**

(छ) अ + न् + अ + न् + य् + आ = **अनन्या**

३ **शब्देभ्यः स्वरान् व्यञ्जनानि च पृथक्कुरुत ।**

(शब्दों से स्वर और व्यंजन को अलग कीजिए)

शब्द:	**स्वरा:**	**व्यञ्जनानि**
महिमा	**अ, इ , आ**	**म् , ह्**
(क) पृथा	**ऋ , आ**	**प् , थ्**
(ख) अनुष्का	**अ , उ , आ**	**न् , ष् , क्**
(ग) कैरवी	**ऐ , अ , ई**	**क् , र् , व्**
(घ) पुस्तकम्	**उ , अ**	**प् ,स् ,त् , क् ,म्**
(ङ) पृथ्वी	**ऋ , ई**	**प् , थ् , व्**
(च) महेश्वरः	**अ , ए**	**म् , ह् , श् ,व् , र्**

पाठ – ३ - पुंल्लिङ्ग–शब्दाः

➢ कक्षाकार्य

- विद्यार्थियो को पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग के तफ़ावत का विस्तृत ज्ञान देना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त पुंल्लिङ्ग शब्द के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त पुंल्लिङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त पुंल्लिङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन का समूह उच्चारण करवाना। (Page .no. 21 to 25)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
		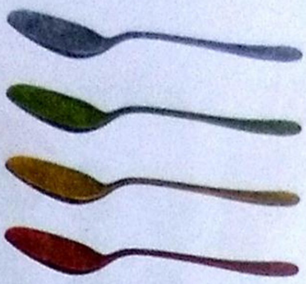
चमसः	चमसौ	चमसाः
पर्वतः	पर्वतौ	पर्वताः
वृक्षः	वृक्षौ	वृक्षाः
कुक्कुरः	कुक्कुरौ	कुक्कुराः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
दीपक:	दीपकौ	दीपका:
गायक:	गायकौ	गायका:
आसन्द:	आसन्दौ	आसन्दा:
	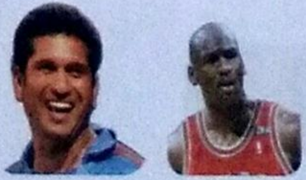	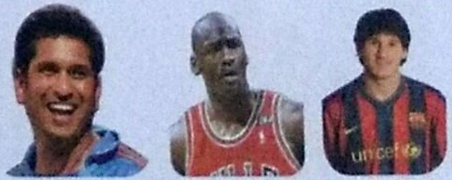
क्रीडक:	क्रीडकौ	क्रीडका:

स्यूतः

स्यूतौ

स्यूताः

कूर्चः

कूर्चौ

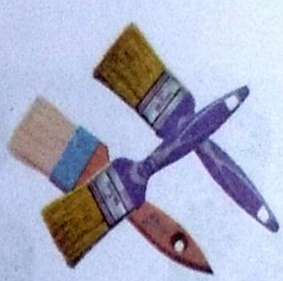

कूर्चाः

तालः

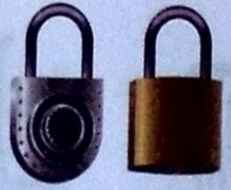

तालौ

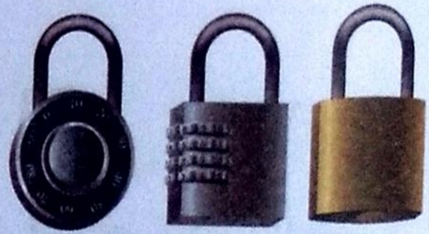

तालाः

पिञ्जः

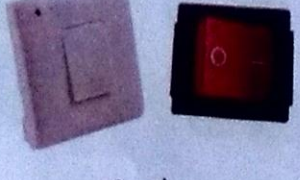

पिञ्जौ

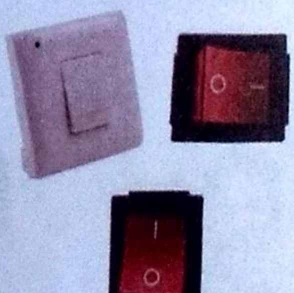

पिञ्जाः

शब्दार्थाः (Word meanings)

संस्कृतम्	हिन्दी	English	संस्कृतम्	हिन्दी	English
नृपः	राजा	king	श्रमिकः	मजदूर	labourer
गायकः	गायक	singer	जनकः	पिता	father
नरः	आदमी	man	गजः	हाथी	elephant
पुत्रः	बेटा	son	गर्दभः	गधा	donkey
प्रकाशः	प्रकाश	light	चन्द्रः	चन्द्र	moon
दर्पणः	शीशा	mirror	चित्रकः	चीता	leopard
देवः	भगवान	god	पितृव्यः	चाचा	uncle
मूषकः	चूहा	mouse	बिडालः	बिल्ली	cat
विद्यालयः	विद्यालय	school	शिक्षकः	शिक्षक	teacher
लेखकः	लेखक	writer	केशः	बाल	hair
निर्झरः	झरना	waterfall	पुस्तकालयः	पुस्तकालय	library
देशः	देश	country	कक्षः	कमरा	room
शुकः	तोता	parrot	काकः	कौआ	crow
पादपः	पौधा	plant	भल्लूकः	भालू	bear
अनलः	आग	fire	मेघः	बादल	cloud
चिकित्सकः	वैद्य	doctor	कर्णः	कान	ear
मयूरः	मोर	peacock	वानरः	बन्दर	monkey
सिंहः	सिंह	lion	व्याघ्रः	बाघ	tiger
पादः	पैर	leg	सूर्यः	सूरज	sun
जनकः	पिता	father	खगः	पक्षी	bird
तक्षकः	बढ़ई	carpenter	न्यायाधीशः	न्यायाधीश	judge
वैज्ञानिकः	वैज्ञानिक	scientist	आपणिकः	दुकानदार	shopkeeper

॥ अभ्यासः ॥

१ **अधोलिखितानां शबदनाम् अर्थं संस्कृतभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ संस्कृत भाषा में लिखिए।)

(क) अनेक बादल **= मेघाः**

(ख) एक चिकित्सक **= चिकित्सकः**

(ग) एक ताला **= तालः**

(घ) दो लेखक **= लेखकौ**

(ङ) एक चाचा **= पितृव्यः**

(च) अनेक देव **= देवाः**

(छ) दो सिंह **= सिंहौ**

(ज) एक कौआ **= काकः**

२ **अधोलिखितानां शबदनाम् अर्थं हिन्दीभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ हिन्दी भाषा में लिखिए।)

(क) लेखकाः **= अनेक लेखक**

(ख) भल्लूकौ **= दो भालू**

(ग) कक्षः **= एक कमरा**

(घ) शिक्षकौ **= दो शिक्षक**

(ङ) चित्रकौ **= दो चीते**

(च) पुस्तकालयः **= एक पुस्तकालय**

(छ) चमसाः **= अनेक चम्मच**

(ज) स्यूताः **= अनेक बस्ते**

४ वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।
(वचनों के अनुसार रिक्तस्थान भरिए।)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	मालाकारः	**मालाकारौ**	**मालकाराः**
(ख)	**मयूरः**	**मयूरौ**	मयूराः
(ग)	**हस्तः**	हस्तौ	**हस्ताः**
(घ)	देशभक्तः	**देशभक्तौ**	**देशभक्ताः**
(ङ)	**वृद्धः**	वृद्धौ	**वृद्धाः**
(च)	युवकः	**युवकौ**	**युवकाः**
(छ)	**शिष्यः**	शिष्यौ	**शिष्याः**
(ज)	**सज्जनः**	**सज्जनौ**	सज्जनाः

पाठ १ वर्णमाला

१ **वर्णमालाया: आधारेण रिक्तस्थानानि पूरयत।**

अ	_____	इ	_____	उ	_____
ऋ	_____	लृ	_____	ऐ	_____
ओ _____					

क्	ख्	_____	_____	ङ्
_____	छ्	_____	झ्	ञ्
ट्	_____	ड्	_____	ण्
_____	थ्	_____	द्	_____
प्	_____	ब्	_____	म्
_____	र्	_____	ल्	_____
श्	_____	स्	_____	

२ **यथानिर्दिष्टं वर्णान् पृथक्कुरुत।**
वर्णों को निर्देश अनुसार अलग कीजिए।

ठ्, घ्, स्, ल्, ङ्, ई, ऊ, ड्, अ, प्, आ, म्, इ, ऋ, य्, ष्, ख्, ण्, ब्, र्, ह्

ह्रस्वस्वरा:	दीर्घस्वरा:	अन्त:स्था:	ऊष्माण:	कवर्ग:	टवर्ग:	पवर्ग:

पाठ २ संयुक्तव्यञ्जनानि

(१) वर्णविच्छेदं कुरुत ।(वर्णविच्छेद कीजिए)

१ मानव:- ______________________________

२ अनन्या- ______________________________

३ क्षत्रिय:- ______________________________

४ भगवान् - ______________________________

५ कृतार्थ:- ______________________________

६ हरिद्रा - ______________________________

७ नम्रता - ______________________________

८ उत्सव:- ______________________________

९ राष्ट्रम् - ______________________________

१० ज्ञानम् - ______________________________

(२) **वर्णसंयोजनं कुरुत ।** (वर्णसंयोजन कीजिए)

१ क् + आ + र् + य् + क् + अ + र् + त् + आ - ______________________________

२ च् + अ + र् + इ + त् + र् + अ + म् - ______________________________

३ प् + उ + स् + त् + क् + अ + म् - ______________________________

४ उ + त् + त् + अ + र् + अ + म् - ______________________________

५ क् + अ + प् + ओ + त् + अ + : - ______________________

६ श् + उ + क् + अ + : - ______________________

७ क् + उ + ञ् + च् + इ + क् + आ - ______________________

८ छ + आ + त् + र् + अ + : - ______________________

९ स् + ए + न् + इ + क् + अ + : - ______________________

१० य् + उ + व् + अ + क् + अ + : - ______________________

(३) उदाहरणानुसारं स्वरान् व्यञ्जनानि च पृथक्कुरुत ।

(उदाहरण अनुसार स्वर और व्यंजन को अलग कीजिए)

शब्द:	स्वरा:	व्यञ्जनानि
विद्यालय:	इ, आ, अ	व्, द्, य्, ल्, ह्
पवित्रम्		
शिक्षक:		
स्यूत:		
यन्त्रम्		
ऐश्वर्या		
काक:		
जानकी		
ईश्वर:		
मत्स्य:		

पाठ – ३ - पुंल्लिङ्ग – शब्दाः

१ **अधोलिखितान् शब्दान् लिङ्गानुसारेण पृथक्कुरुत ।**

(निम्नलिखित शब्दो को लिङ्ग के आधार पर विभाजित कीजिए)

दुग्धम्, पाठशाला, सिंहः, नासिका, नेत्रम्, शिक्षकः, मित्रम्, महिला, दिवसः, नदी, चन्द्रः, पुष्पम्, नरः, गायिका, छात्रः

पुल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्

२ **वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(निम्नलिखित शब्दो को वचन के आधार पर विभाजित कीजिए)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लेखकः	लेखकौ	**लेखकाः**
	शिक्षकौ	
बालकः		
		युवकाः
	गजौ	
चिकित्सकः		
	गायकौ	
कुक्कुरः		
	वृक्षौ	
		आसन्दाः

पाठ – ४ - स्त्रीलिल्ङ्ग–शब्दाः

➢ कक्षाकार्य

- विद्यार्थियो को पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग के तफ़ावत का विस्तृत ज्ञान देना।
- विद्यार्थियो को आकारान्त स्त्रीलिल्ङ्ग शब्द के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को आकारान्त स्त्रीलिल्ङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को आकारान्त स्त्रीलिल्ङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन का समूह उच्चारण करवाना। (Page .no. 29 to 33)

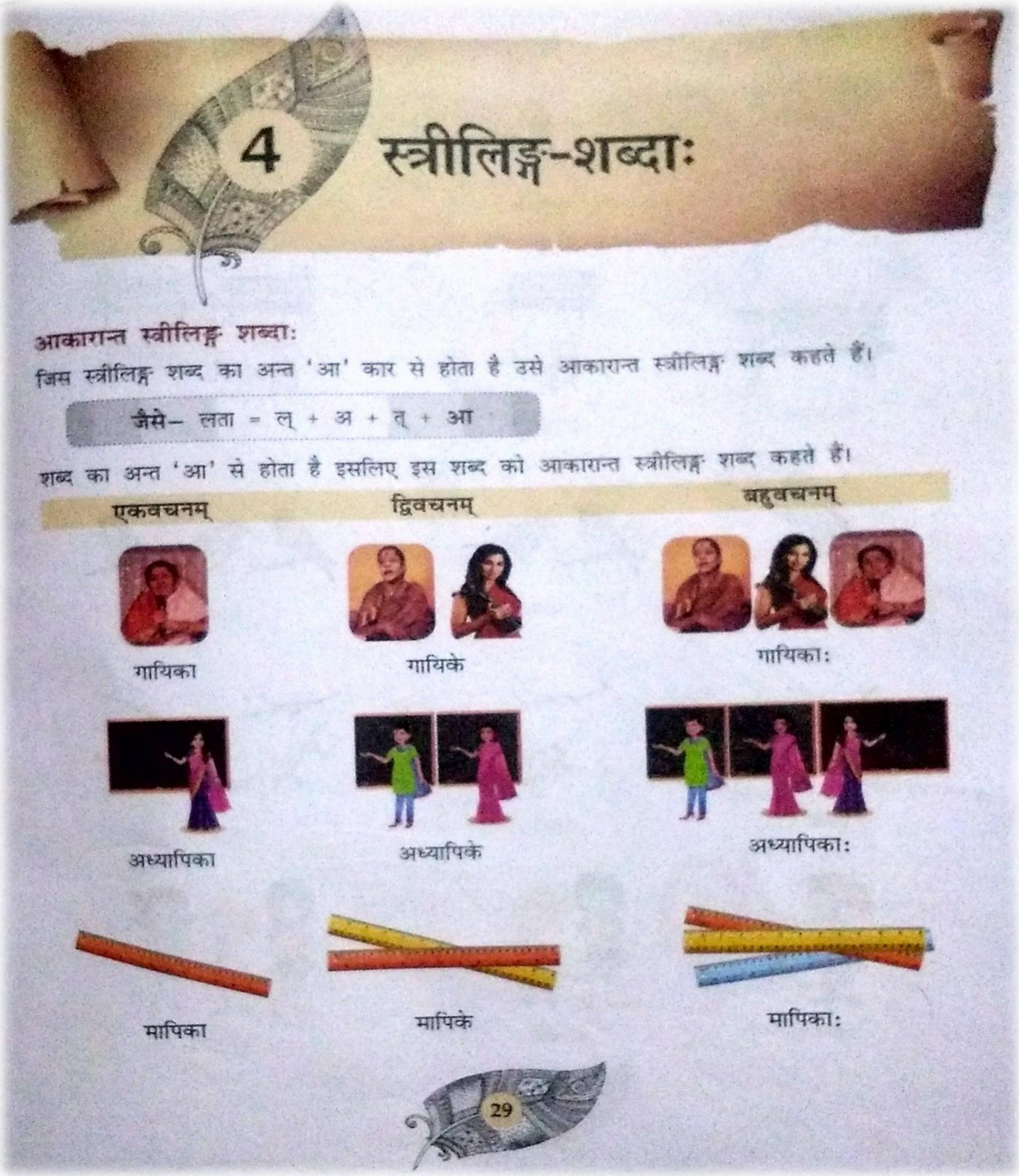

4 स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः

जिस स्त्रीलिङ्ग शब्द का अन्त 'आ' कार से होता है उसे आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द कहते हैं।

जैसे– लता = ल् + अ + त् + आ

शब्द का अन्त 'आ' से होता है इसलिए इस शब्द को आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द कहते हैं।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गायिका	गायिके	गायिकाः
अध्यापिका	अध्यापिके	अध्यापिकाः
मापिका	मापिके	मापिकाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कलिका	कलिके	कलिकाः
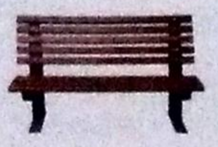		
उत्पीठिका	उत्पीठिके	उत्पीठिकाः
चटका	चटके	चटकाः
शाखा	शाखे	शाखाः
बालिका	बालिके	बालिकाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
स्थालिका	स्थालिके	स्थालिकाः
अजा	अजे	अजाः
कुञ्चिका	कुञ्चिके	कुञ्चिकाः
छुरिका	छुरिके	छुरिकाः
माला	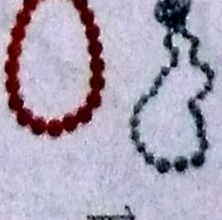 माले	मालाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
		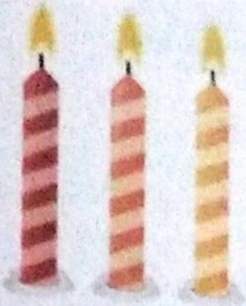
सिक्थवर्तिका	सिक्थवर्तिके	सिक्थवर्तिकाः
अवकरिका	अवकरिके	अवकरिकाः
		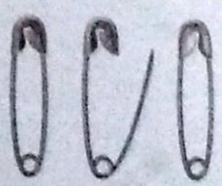
सूचिका	सूचिके	सूचिकाः
मरीचिका	मरीचिके	मरीचिकाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पत्रिका	पत्रिके	पत्रिकाः
मधुमक्षिका	मधुमक्षिके	मधुमक्षिकाः
परिचारिका	परिचारिके	परिचारिकाः
पिपीलिका	पिपीलिके	पिपीलिकाः

कुछ आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द इस प्रकार हैं। पढ़ें तथा तीनों वचनों में प्रयोग करें।

शब्दार्थाः (Word meanings)

संस्कृतम्	हिन्दी	English	संस्कृतम्	हिन्दी	English
नासिका	नाक	nose	जिह्वा	जीभ	tongue
अम्बा	माता	mother	प्रयोगशाला	प्रयोगशाला	laboratory
छात्रा	छात्रा	female student	मञ्जूषा	डिब्बा	box
लता	लता	creeper	नायिका	नायिका	heroine
सेविका	नौकरानी	maid	तुला	तराजू	balance
दोला	झूला	swing	ग्रीवा	गर्दन	neck
सरिता	नदी	river	धरा	पृथ्वी	earth
वर्षा	बारिश	rain	निशा	रात	night
कविता	कविता	poem	कथा	कहानी	story
शाटिका	साड़ी	saree	पाठशाला	विद्यालय	school
पाकशाला	रसोईघर	kitchen	वाटिका	बगीचा	garden
गदा	प्राचीन हथियार	mace	कन्या	बच्ची	girl
मक्षिका	मक्खी	house fly	पादुका	चप्पल	slipper
इष्टिका	ईंट	brick	महिला	महिला	woman
जवनिका	परदा	curtain	द्राक्षा	अंगूर	grape
छाया	छाया	shadow	शिला	शिला	rock
अर्गला	सिटकनी	latch	शर्करा	चीनी	sugar
पितृव्या	चाची	aunty	अनुजा	छोटी बहन	younger sister
परीक्षा	परीक्षा	examination	मुद्रिका	मुद्रिका	ring
पाञ्चालिका	गुड़िया	doll	द्विचक्रिका	साइकिल	bicycle
कपाटिका	अलमारी	cupboard	गुलिका	गोली	tablet

॥ अभ्यासः ॥

१ **अधोलिखितानां शब्दनाम् अर्थं संस्कृतभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ संस्कृत भाषा में लिखिए।)

(क) दो गुड़ियाँ = **पाञ्चालिके**
(ख) अनेक ईंटें = **इष्टिकाः**
(ग) दो चप्पलें = **पादुके**
(घ) अनेक नदियाँ = **सरिताः**
(ङ) एक चाबी = **कुञ्चिका**
(च) एक अलमारी = **कपाटिका**
(छ) अनेक साड़ियाँ = **शाटिकाः**
(ज) एक कविता = **कविता**

२ **अधोलिखितानां शब्दनाम् अर्थं हिन्दीभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ हिन्दी भाषा में लिखिए।)

(क) जवनिके = **दो परदे**
(ख) वाटिका = **एक बगीचा**
(ग) परिचारिकाः = **अनेक परिचारिका**
(घ) कुञ्चिके = **दो चाबियाँ**
(ङ) शाटिकाः = **अनेक साड़ियाँ**
(च) कथाः = **अनेक कथायें**
(छ) मधुमक्षिके = **दो मधुमक्खियाँ**
(ज) माला = **एक माला**

३ वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।
(वचनों के अनुसार रिक्तस्थान भरिए।)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	प्रयोगशाला	प्रयोगशाले	प्रयोगशालाः
(ख)	कन्या	कन्ये	कन्याः
(ग)	नायिका	नायिके	नायिकाः
(घ)	अम्बा	अम्बे	अम्बाः
(ङ)	परिचारिका	परिचारिके	परिचारिका
(च)	पाकशाला	पाकशाले	पाकशालाः
(छ)	गायिका	गायिके	गायिकाः
(ज)	शिक्षिका	शिक्षिके	शिक्षिकाः

पाठ – ४ - पुंल्लिङ्ग – शब्दाः

१ अधोलिखितान् शब्दान् वचनानुसारेण पृथक्कुरुत ।
(निम्नलिखित शब्दो को वचन के आधार पर विभाजित कीजिए)

मक्षिके , पाठशाला, पाञ्चालिके , नासिका, जवनिके, सरिताः,   गायिके, अम्बाः, महिला, परीक्षा, नासिकाः, लते, मुद्रिकाः, गायिका, बालिकाः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्

२ वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।
(वचनों के अनुसार रिक्त स्थान भरिए।)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पत्रिका	पत्रिके	पत्रिकाः
	मरीचिके	
अवकारिका		
		द्राक्षाः
बालिका		
	सूचिके	
छुरिका		
		चटकाः
	स्थालिके	
माला		
		कलिकाः

पाठ – ५ - नपुंसकलिङ्ग–शब्दाः

➢ कक्षाकार्य

- विद्यार्थियो को पुंल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग के तफ़ावत का विस्तृत ज्ञान देना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन के बारेमे समजाना।
- विद्यार्थियो को अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द के एकवचन, द्विवचन ,बहुवचन का समूह उच्चारण करवाना। (Page .no. 38 to 41)

शब्दार्थाः (Word meanings)

शब्दार्थाः
(Word meanings)

संस्कृतम्	हिन्दी	English
क्रीडाङ्गणम्	मैदान	ground
यन्त्रम्	यन्त्र	instrument
मानचित्रम्	नक्शा	map
मुखम्	मुँह	face
भोजनम्	खाना	food
तृणम्	घास	grass
अन्तर्जालम्	इन्टरनेट	internet
नगरम्	शहर	city
तिलकम्	तिलक	tilak
कृष्णफलकम्	श्यामपट्ट	blackboard
सूत्रम्	धागा	thread
भवनम्	भवन	building
गगनम्	आकाश	sky
गृहम्	घर	house
फेनकम्	साबुन	soap
नखम्	नाखून	nail
कदलीफलम्	केला	banana
नेत्रम्/नयनम्	आँख	eye
द्वारम्	दरवाज़ा	door
शाकम्	सब्ज़ी	vegetable
चक्रम्	पहिया	wheel

संस्कृतम्	हिन्दी	English
क्षेत्रम्	खेत	farm
अन्नम्	अन्न	grain
औषधम्	दवाई	medicine
आभूषणम्	आभूषण	ornament
उद्यानम्	बगीचा	garden
ऊरुकम्	पतलून	pant
जालपुटम्	वेबसाईट	website
जलम्	पानी	water
उपनेत्रम्	चश्मा	spectacles
पिञ्जफलकम्	स्विचबोर्ड	switchboard
मित्रम्	मित्र	friend
हिमम्	बर्फ़	ice
नवनीतम्	मक्खन	butter
पुष्पम्	फूल	flower
कागदम्	कागज़	paper
मन्दिरम्	मन्दिर	temple
दाडिमम्	अनार	pomegranate
दुग्धम्	दूध	milk
वातायनम्	खिड़की	window
वनम्	वन	forest
वस्त्रम्	कपड़ा	cloth

- बहुवचन के रूप में 'न' तथा 'ण' के उच्चारण में ध्यान दें।

॥ अभ्यासः ॥

१ **अधोलिखितानां शब्दनाम् अर्थं संस्कृतभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ संस्कृत भाषा में लिखिए।)

(क) दो मन्दिर = **मन्दिरे**
(ख) अनेक मित्र = **मित्राणि**
(ग) दो चित्र = **चित्रे**
(घ) अनेक यन्त्र = **यन्त्राणि**
(ङ) एक नगर = **नगरम्**
(च) एक अनार = **दाडिमम्**
(छ) एक पत्ता = **पर्णम्**
(ज) अनेक फूल = **पुष्पाणि**

२ **अधोलिखितानां शब्दनाम् अर्थं हिन्दीभाषायां लिखत।**
(निम्नलिखित शब्दों के अर्थ हिन्दी भाषा में लिखिए।)

(क) वनानि = **अनेक वन**
(ख) जलम् = **पानी**
(ग) नाणकानि = **अनेक सिक्के**
(घ) कदलीफले = **दो केले**
(ङ) पयोहिमम् = **एक आइसक्रीम**
(च) शाकानि = **अनेक सब्जियाँ**
(छ) जालपुटम् = **एक वेबसाइट**
(ज) अन्नम् = **एक अन्न**

३ **वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।**
(वचनों के अनुसार रिक्तस्थान भरिए।)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	उरुकम्	उरुके	उरुकानि
(ख)	चषकः	चषकौ	चषकाः
(ग)	महिला	महिले	महिलाः
(घ)	देवः	देवौ	देवाः
(ङ)	उत्पीठिका	उत्पीठिके	उत्पीठिकाः
(च)	कागदम्	कागदे	कागदानि
(छ)	पाञ्चालिका	पाञ्चालिके	पाञ्चालिकाः
(ज)	आपणिकः	आपणिकौ	आपणिकाः

४ **निम्नलिखितशब्दानां वचनानुसारेण विभाजनं कुरुत।**
(निम्नलिखित शब्दों को वचन के आधार पर विभाजित कीजिए)

अवकरिके , उपनेत्रे , नखम् , छुरिका , मयूरौ , मरीचिकाः , मञ्जूषे ,
युतकानि , व्याघ्राः , हस्तः, गायकाः , नगरम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
नखम्	अवकरिके	मरीचिकाः
छुरिका	उपनेत्रे	युतकानि
हस्तः	मयूरौ	व्याघ्राः
नगरम्	मञ्जूषे	गायकाः

५ निम्नलिखितशब्दानां लिङ्गानुसारेण विभाजनं कुरुत।
(निम्नलिखित शब्दों को लिङ्ग के आधार पर विभाजित कीजिए)

चित्रकः , तिलके ,नवनीतम् , कृषकौ , पत्रिकाः ,पुस्तकालयाः , फेनकम् , भवनानि , मक्षिके , सूचिका , केशः , कविता

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
चित्रकः	पत्रिकाः	तिलके
कृषकौ	मक्षिके	नवनीतम्
पुस्तकालयाः	सूचिका	फेनकम्
केशः	कविता	भवनानि

पाठ – ५ - नपुंसकलिङ्ग–शब्दाः

१ अधोलिखितान् शब्दान् वचनानुसारेण पृथक्कुरुत ।
(निम्नलिखित शब्दो को वचन के आधार पर विभाजित कीजिए)

नीडानि , पत्रे , आम्राणि , नाणके , पर्णानि, पुस्तकम्,

फलानि, वनम् , फले , कमले , कन्दुकम् , आम्राणि, छत्रम् , क्रीडनके , वायुयानम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्

२ वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।
(वचनों के अनुसार रिक्त स्थान भरिए।)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वनम्		
	नाणके	
करवस्त्रम्		
		भवनानि
नवनीतम्		
	मित्रे	
फेनकम्		
		वस्त्राणि
	गृहे	
नखम्		
		द्वाराणि

पाठ – ६ – सर्वनाम

॥ पुंल्लिङ्ग - सर्वनाम ॥

सर्वनाम	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एतद् (यह)	एषः (यह)	एतौ (ये दो)	एते (ये सब)
तद् (वह)	सः (वह)	तौ (वे दो)	ते (वे सब)
किम् (क्या/कौन)	कः?	कौ ?	के ?

- उदाहरणम्

एषः कः ?
एषः बालकः।

सः कः ?
सः बालकः।

एतौ कौ ?
एतौ बालकौ।

तौ कौ ?
तौ बालकौ।

एते के ?
एते बालकाः।

ते के ?
ते बालकाः।

॥ स्त्रीलिङ्ग - सर्वनाम ॥

सर्वनाम	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एतद् (यह)	एषा (यह)	एते (ये दो)	एताः (ये सब)
तद् (वह)	सा (वह)	ते (वे दो)	ताः (वे सब)
किम् (क्या/कौन)	का ?	के ?	काः ?

- उदाहरणम्

एषा का ?
एषा बालिका।

सा का ?
सा बालिका।

एते के ?
एते बालिके।

ते के ?
ते बालिके।

एताः काः ?
एताः बालिकाः।

ताः काः ?
ताः बालिकाः।

॥ नपुंसकल्लिङ्ग - सर्वनाम ॥

सर्वनाम	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एतद् (यह)	एतत् (यह)	एते (ये दो)	एतानि (ये सब)
तद् (वह)	तत् (वह)	ते (वे दो)	तानि (वे सब)
किम् (क्या/कौन)	किम् ?	के ?	कानि ?

- उदाहरणम्

एतत् किम् ?
एतत् पुस्तकम्।

तत् किम् ?
तत् पुस्तकम्।

एते के ?
एते पुस्तके।

ते के ?
ते पुस्तके।

एतानि कानि ?
एतानि पुस्तकानि।

तानि कानि ?
तानि पुस्तकानि।

॥ अभ्यासः ॥

१ रिक्तस्थानानि पूरयत।
(रिक्तस्थान भरिए।)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	सः	तौ	ते
(ख)	अहम्	आवाम्	वयम्
(ग)	सा	ते	ताः
(घ)	त्वम्	युवाम्	यूयम्
(ङ)	एतत्	एते	एतानि
(च)	एषः	एतौ	एते
(छ)	तत्	ते	तानि
(ज)	एषा	एते	एताः

पाठ – ६ – सर्वनाम

१ **सर्वनाम्नः योग्यपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।**

(सर्वनाम के योग्य पद से रिक्त स्थान भरिए।)

एकवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
तद् (पु.)	सः	तौ	ते
तद् (स्त्री.)			
अस्मद्			
एतद् (नपुं.)			
युष्मद्			

२ **वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(वचनों के अनुसार रिक्त स्थान भरिए।)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एषः		
		एतानि
एषा		
	आवाम्	
कः ?		
	के	
त्वम्		
		ते
	ते	
का ?		
		कानि ?

पाठ – ७ – धातुपरिचयः (क्रिया)

- अर्थसहितं धातुरूपं लिखत।
- अर्थसहित धातुरूप लिखिए।

धातु	क्रिया	अर्थ
पठ्	पठति	पढ़ना
चल्	चलति	चलना
लिख्	लिखति	लिखना
हस्	हसति	हँसना
धाव	धावति	दौड़ना
खाद्	खादति	खाना
नम्	नमति	नमस्कार करना
क्रीड्	क्रीडति	खेलना
कृ	करोति	करना
रक्ष्	रक्षति	रक्षा करना
कूज्	कूजति	कूकना
गर्ज	गर्जति	गरजना
पत्	पतति	गिरना
पच्	पचति	पकाना
उड्	उड्डयति	उड़ना
वद्	वदति	बोलना
कूर्द्	कूर्दति	कूदना
तृ	तरति	तैरना
श्रु	श्रृणोति	सुनना
गै	गायति	गाना
सिञ्च्	सिञ्चति	सींचना
दृश्-पश्य्	पश्यति	देखना

धातु	क्रिया	अर्थ
गम् - गच्छ्	गच्छति	जाना
नृत् - नृत्य्	नृत्यति	नाचना
आ + गम् (आगच्छ्)	आगच्छति	आना
दा - यच्छ्	यच्छति	देना
पा - पिब्	पिबति	पीना
नी - नय्	नयति	ले जाना
घ्रा - जिघ्र	जिघ्रति	सूँघना
स्था - तिष्ठ्	तिष्ठति	ठहरना
उप + विश्	उपविशति	बैठना
उत् + स्था + तिष्ठ्	उत्तिष्ठति	खड़े होना
प्र + क्षाल्	प्रक्षालयति	धोना
पूज्	पूजयति	पूजा करना
पाठ्	पाठयति	पढ़ाना
वाद्	वादयति	बजाना

॥ अभ्यासः ॥

२ निम्नलिखितानां क्रियाणाम् उचितैः धातुभिः सह मेलनं कुरुत ।
(निम्नलिखित क्रियाओं और धातुओं को आपस में मिलाइए।)

(क)	सिञ्चति	(iii)	सींचना
(ख)	भवति	(iv)	होना
(ग)	क्षिपति	(i)	फेंकना
(घ)	प्राप्नोति	(v)	पाना
(ङ)	करोति	(ii)	करना
(च)	मिलति	(vi)	मिलना

३ शुद्धं विकल्पं

शुद्ध विकल्प पर चिह्न लगाइए।

(क) लिख् - लिखना

(ख) गम् - जाना

(ग) स्मृ - याद करना

(घ) ताड् - मारना

(ङ) भ्रम - घूमना

(च) पूज् - पूजा करना

पाठ – ७ – धातुपरिचयः (क्रिया)

- शुद्धं विकल्पं (✓) चिह्नेन चिह्नीकुरुत।
- शुद्ध विकल्प पर (✓) चिह्न लगाइए।

(क) नम्

☐ पढ़ना ☐ हँसना ☐ नमस्कार करना

(ख) खाद्

☐ कूदना ☐ खेलना ☐ खाना

(ग) क्रीड्

☐ लिखना ☐ खेलना ☐ कूदना

(घ) कूर्द्

☐ खाना ☐ खेलना ☐ पढ़ना

(ङ) पा - पिब्

☐ हँसना ☐ लिखना ☐ पीना

(च) सिञ्च्

☐ सींचना ☐ खाना ☐ लिखना

(छ) वाद्

☐ लिखना ☐ बजाना ☐ बोलना

(ज) कृ

☐ लिखना ☐ करना ☐ खाना

(झ) पत्

☐ गिरना ☐ चलना ☐ हँसना

(ञ) चल्

☐ खाना ☐ हँसना ☐ चलना

पाठ – ८ – छात्रः पठति ।(लट् लकारः, प्रथमः पुरुषः,एकवचनम्)

- **कक्षाकार्य**
  - वर्तमानकाल को **लट् लकार** कहा जाता है ।
  - जिसके विषय में बात की जाए, वह **प्रथम पुरुष** होता है ।

- **वाक्य प्रयोग**
  - **बालकः पठति।**
  - **सः बालकः लिखति।**
  - **पत्रं पतति।**
  - **सा महिला पचति।**
  - **अश्वः धावति।**

॥ अभ्यासः ॥

१ चित्रं दृष्ट्वा वाक्यं रचयत।
(चित्र को देखकर वाक्य बनाइए।)

उदाहरणम् : **बालकः नयति।**

(क) बालिका पिबति।
(ख) नेता वदति।
(ग) बालिका खादति।
(घ) मालाकारः सिञ्चति।
(ङ) चिकित्सकः पश्यति।
(च) बालिका दर्शयति।
(छ) बालकः वदति।
(ज) बालिका लिखति।

२ उचितेन पदेन रिक्तस्थानं पूरयत।
(उचित शब्द से रिक्तस्थान भरिए।)

(क)	एतत् कृष्णफलकम् अस्ति।	(एषः/एषा/एतत्)
(ख)	सा गायिका गायति।	(सा/सः/तत्)
(ग)	तत् वातायनम् अस्ति।	(वातायनम्/सुधाखण्डः)
(घ)	एषः नरेन्द्रः अस्ति।	(एषः/एषा/एतत्)
(ङ)	एषा मापिका अस्ति।	(एषः/एषा/एतत्)
(च)	सः बालकः पिबति।	(बालकः/बालिका)
(छ)	सः गजः चलति।	(तत्/सः/सा)
(ज)	सा महिला गच्छति।	(नरः/महिला)

३ उदाहरणानुसारं प्रश्ननिर्माणं कुरुत।
(उदाहरण के अनुसार प्रश्न बनाइए।)

{कः/का/किम्}

	सा अध्यापिका पाठयति।	का अध्यापिका पाठयति?
(क)	तत् गृहम् अस्ति।	किम् गृहम् अस्ति?
(ख)	एषः नृत्यति।	कः नृत्यति?
(ग)	एतत् पुस्तकम् अस्ति।	एतत् किम् अस्ति?
(घ)	एषा मोक्षदा अस्ति।	एषा का अस्ति?
(ङ)	सः युवकः नयति।	कः युवकः नयति?
(च)	एतत् पत्रम् पतति।	किम् पत्रम् पतति?

पाठ – ८ – छात्रः पठति ।(लट् लकारः, प्रथमः पुरुषः,एकवचनम्)

१ निम्नलिखितानि रिक्तस्थानानि उचितसर्वनामपदैः पूरयत ।
(उचित सर्वनाम से रिक्तस्थान की पूर्ति कीजिए ।)

१	-----------------	बालिका ।	(सः / सा / तत्)
२	--------------	पत्रम् ।	(तत् /तौ / तानि)
३	-------------	बालकाः ।	(तौ / ते / तत्)
४	--------------	गजाः ।	(सा / ते /ताः)
५	---------------	मालाः ।	(एषः / एते / एताः)
६	--------------	शिक्षकः ।	(एतौ / एषः / एतानि)
७	--------------	मित्राणि ।	(एताः / सा / तानि)

२ उदाहरणानुसारं प्रश्ननिर्माणं कुरुत।
(उदाहरण के अनुसार प्रश्न बनाइए।)

{कः/का/किम्}

(क)	तत् फलम् अस्ति।	______ फलम् अस्ति?
(ख)	एषा वदति।	______ वदति?
(ग)	एषः विद्यालयः अस्ति।	एषः ______अस्ति?
(घ)	एषा मापिका अस्ति।	एषा ______अस्ति?
(ङ)	सः युवकः हसति।	______ युवकः हसति?
(च)	एषा छात्रा अस्ति।	______ छात्रा अस्ति?